

121

25

अथ

विश्ववैश्वेय द्वितीय सर्ग टीका ॥३॥

Raghvanishasija Dwitija Sarga Tika.

121

Handwritten text in a South Indian script, likely Grantha or Tamil, covering the majority of the page. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines. A large, stylized red mark, resembling a '3' or a calligraphic flourish, is drawn across the middle of the page, intersecting several lines of text. A black 'X' mark is drawn on the right side of the page, also intersecting the text. The paper is aged and shows some staining at the bottom.

१० रंघः श्री ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ आशासुरासीभवदेगवलनी भोसेवदासीकृतदुग्धसिंधुं ॥ मंदसिंहेतैर्न
 दितेशारेंदुं देउरविंदाननसुदरितम् ॥ १ ॥ अथेति ॥ अथनिशानयनानंतरं यशोध
 नः प्रजानामधिपः प्रजेष्वरः प्रभाते प्रातःकाले जायया सुदक्षिणया प्रतिग्राहित्र्या प्रतिकी
 माहते स्वीकारिते गंधमात्ये यस्यास्ताः तयोक्तं ॥ तथापि तेषां न मास इति पितृः ॥ पीतवां नी
 सर्थः ॥ अर्घ्यजादिभ्योऽजिस्य च प्रसयः ॥ पीतभुक्तावात्मणः ॥ इति भाष्ये दर्शनात् ॥ पीतः
 प्रतिवक्ष्ये वसो यस्यास्ताः तयोक्तं ॥ अवेधे नुवनाय वनं गंतुं मुमेव क्रिया येषां पदस्य या
 दिनचतुर्थी जाया पदसामर्थ्यात् सुदक्षिणया पुत्रजनने योग्यत्वमस्तीति सूचितं ॥
 तथा च श्रुतिः ॥ प्रतिजायां प्रविशति गर्भो भूसमातरं ॥ तस्यां पुनर्न वै भूत्वा दशमे मासि
 जायते ॥ तज्जाया जाया भवति ॥ यदि स्याज्जायते पुनरिति ॥ यशोधन इत्यनेन पुत्रवतां का
 तिलोभात् राजाऽनतिविकारभाव एवेष्टः ॥ प्रकृतिविकारभावायां सुलपथप्रवृत्तावपि अ
 पां सुलामिति विरोधात् लंकारो ध्वन्यते ॥ १ ॥ निवर्तति ॥ दयालुः करुणिकः स्यादया युका
 रुणिक इत्यमरः ॥ स्पृहिगृहीत्यादिना आलुचप्रत्ययः यशोभिर्सुरभिर्मनोज्ञः ॥ सुरभिस्वान
 मनोज्ञे पीतविशसः राजा तां दयितं निवृत्तसौरभेयी कामधेनुसुतां नंदिनीं धरतीति ध
 रापचाद्यचपयसांधराः पयोधराः स्तनागास्त्रीस्तना द्वौ पयोधरावित्यमरः ॥ अपयोध

चि३

राः पयोधराः संपद्यमाना पयोधरीभूताः ॥ प्रभूतद्रवेच्छिः ॥ कुगतिप्रादयइतिसमासः ॥ पयोधरी
भूतचत्वारः समुद्राय स्यातां ॥ अनेकमन्यपदार्थइत्यनेकपदग्रहणसामर्थ्याविपक्षेपिव
हुः व्रीहिः ॥ गोरूपस्याधरामूर्वीमिवजुगोपरक्षः ॥ भूरक्षएप्रयत्नेनैवरक्षेतिभावः ॥ ३ ॥
व्रतायतेति ॥ व्रतायधेनोरनुचरणनतुजीवनोयेतिभावः ॥ तेनदिलीपेनशेषावशिष्टोप्यनु
जायिवर्गोनुचरवर्गेन्येषधिनिवर्तितः ॥ शेषतंसुदक्षिणापेक्षयाकथंतर्हिआमरक्षमत
आह ॥ नवेति ॥ तस्येदीलीपस्यशरीररक्षाचअन्यतःपुरुषोत्तरोनकुतःहीयस्मात्कारणात्
मेनाप्रसूतयतइतिप्रसूतिः संततिः स्ववीर्यगुप्तास्ववीर्येनैवरक्षिता नहीत्यपरनिर्वाहकस्य
परापेक्षेतिभावः ॥ ४ ॥ प्राश्वादवद्धिः रिति ॥ सम्राट्सम्यग्राजतेमृतयोक्तुः मेडलेश्वरः
येनेष्टराजसूयेनमेडलेश्वरस्ययः ॥ शाक्तियज्याज्ञयाराजः ससम्राटविधीयतइत्यमस्तु
सराजाश्चादवद्धिरसवद्धिः आश्वादयुक्तौरेत्यर्थः ॥ तएगानांकवलैग्रासेकंइत्यनेस्य
जनेः देशानांवनमक्षिकानांनिवारणेआदेशस्याद्वनमक्षिकेसमरः ॥ प्रव्याहताग्रति
हतास्तेरगतिः ॥ स्पष्टदगमनेयस्याः तस्याः चेन्वासमाराधनतत्परताशुश्रूषासत्तेप्रभूत
तदेवपरंप्रधानेयस्यतिनित्यरः ॥ तत्परेपसितासत्ताविसमरः ॥ ५ ॥ स्थितसती ॥ भूपतिः तां
गीस्थितां सती स्थितः सनस्थितिरुर्ध्ववस्थावनेप्रयातोप्रस्थितांउल्लितः प्रस्थितः नि

२
२० टी० स०

षेदुषी निषण्णमुपविष्टा इत्यर्थः॥ भाषायां सदवसस्त्वव इत्यक्षसुप्रत्ययः॥ उगीतश्रेतिगीप
आसनवधे उपवेशनेऽपीरुः॥ स्थितः उपविष्टस्य इत्यर्थः॥ जलमादधानोपिवतीज
लाभिलाषी सन्पिवन्ति ह्यर्थः इत्येवायेवान्नगच्छेत्॥ अनुसृतवान्॥ ६॥ स इति॥
न्यस्तानि परिहृतानि चिह्नानि च तन्नामसारादीनि यस्यास्तौ तथा भूतामपि ते जाचि
शेषेण प्रभावातिशयेनानुमितं सर्वथा राजबायं भवेत्सुहितं राजलक्ष्मीं धेदुः
सः राजानाविकृतदानराजिः बहिरप्रगटितमलेखं अंतरगतामदेलेखावस्थाया
स्पसः स्तथाभूते द्विपंक्षः इवाभूत्॥ ७॥ लतेति॥ लतानां बल्कीनां प्रतानैकुटिल
तंतुमिरुत्तममग्न्ययिताये केशसौरुपलक्षितः किंचित्प्रकारप्रापः॥ इत्यभूत्तल
स ए इति रतीया॥ सराजा अधिज्यमा रोपितमौर्वी किंच नुयस्य सोधिज्यधन्यास
न॥ धनुषश्च सनकादेशः॥ मुनिहोमधेनो रक्षापदेशा इक्ष्वाणा व्याजा तव न्यान्
वने भवान्दुष्टसत्तान् दुष्टजंतून्॥ इव्या सुव्यवसायेषु सुखमस्ती तु जंतुवियमर
विनेष्य नशिष्यो निवदौ वै विचनार॥ व नैव न व ह्येव द बो द व इ हे व्य त इति या
दवः॥ वने संन्यासे इत्यर्थः॥ देशकालाध्वगतव्याः कर्म संज्ञा ह कर्मणा मिति दावस्य क

२६

२०
२

वने

किं १

वशिष्टादिभिः पञ्चिः श्लोकेः सस्यमहामहिमसदुमादयो विराजोपचारं च कुर्वन्ति
॥ विसृष्टिः ॥ विसृष्टाः पार्श्वेति नुचरा पार्श्ववर्तिनो जना जेन तस्य पार्श्वता व
रणेन सम्यत्तुल्यस्याऽनुभावो नेन सूचितः तस्य राज्ञः पार्श्वयो दुमा उन्मदानां
उत्तरमदानां वयसां स्वगानां स्वगवाल्यादिनेर्व इत्यमरः ॥ विराजेरा लोकशब्दं
आलोकस्य शब्दवाक्ये वाचके आलोकयेति शब्दमिसर्थः ॥ उदीरमासुरिवावद
उन्नीवे सुप्रोक्षे मरुदिति ॥ मरुत्प्रयुक्ता वायुना प्रेरिते वा जलताः आरात्समी
पे अभिवर्तमानं आरादूरसमीपयोरित्यमरः ॥ मरुतो वायोः सस्वामरुतसस्वाऽ
ग्निः स इव भातीति मरुतसमस्तं ॥ आतज्येपसर्ग इति कप्रसयः ॥ आर्ज्यं पूज्यं च
लीपं प्रसूनैः पुष्पैः पौराश्रिताः कन्याश्च पौरकन्याश्च आचारार्थे लिजेराचारलज्जै
रिवाश्रितैरनूतस्यापरिविद्धि एवमस्य इत्यर्थः ॥ सखि साखा हि माग तमुपचरि
तीति भावः ॥ १० ॥ धनुर्भूतोप्यस्य राज्ञः एतेन भयसंभावना दर्शिता ॥ तथापि
शक्यैर्निर्भकैरन्तः करणैकतमिः दयया कृया आर्द्रभावाभिप्रायस्य तत्तदयाद्

३
२० टी० २

भावः सत्त्वाख्यातदयाद्रभावेमेदिता ख्यातरित्यर्थः॥ भावः सत्त्वाख्यातदयाद्रभावेमेदिता ख्यातरित्यर्थः॥ भावः सत्त्वाख्यातदयाद्रभावेमेदिता ख्यातरित्यर्थः॥
शः तज नमस्विसमरः॥ तथाविधं वपुर्विलोकयं यो हरि एषः प्रसादं प्रकाशं म
विसारस्यायं तविशालताया फलमायुः विमलंकलं पीभवञ्चेतः कथयसे म
हि तै वि ए रि पुं वे त्ति न्यायो नषांतः करणा च त्ति प्रामाण्यादेव विसृज्य दयुः
रित्यर्थः॥ ११॥ स इति॥ माकृतपूर्ण रंघे अतएव कुजभिः स्वरचङ्किः कीचके
एव विशेषः॥ वेणवः कीचकास्तेस्य मे स्यान्ने हानिलो कुता इत्यमरः॥ वंशः शुचिर
बाधविशेषः॥ वंश्यादिनेतु शुचिरमित्यमरः॥ उच्चैरापादिते संपादिते वंशस्य
कसं कार्ययस्मिन् कर्मणि तत्तथा कुंजे पुलताग्रहेषु॥ नि कुंजकुंजो वा त्कीवे
लतादिपिहितो दर इत्यमरः॥ वने देवताभिः उद्गीयमानं उच्चैर्गीयमानं स्वयंशः
सुश्रावश्रुतवान्॥ १२॥ एत इति॥ गिरिषु निर्झराणां प्रवाहाणां प्रवाहो निर्झ
रो सर इत्यमरः॥ तुषारो हिमसीकरो तुषारो हिमसीकर इति शोभ्यतः॥ एतः सं
एतः अत्रोक्तं तां कुमाणां पान्याकंचित्तानि निर्वृत्तं पित्तानि पुष्पाणि तेषां यो
गेधः सोऽस्यासीति स तयोक्तः एवं विशिरोमंदः॥ सुरभिः पवनो वायुरनात

३

पत्रजतापरिशुतछत्रं अतएवातपत्तांतं आचारैणपूतं शुद्धं तेनपमिषेवे
 आचारपूतहातुसराजाजगत्पावनस्य पवनस्यापि सेव्यं आसीदितिभावः
 ॥१७॥ शशामेति॥ गोसुरितस्मिन् रात्रि वनेगाहमाने प्रविशतिसती चक्षणा
 विविना दवाग्नि वनाग्निः॥ दवदवो वना न लेवने इति हेमः॥ शशामफला
 नां पुष्पा नां च वृद्धिः विशिष्यत इति विशेषा अतिशयिता आसीत्॥ कर्म
 र्येद्यनप्रसयः॥ सतेषु जंतुषु मध्योयतश्च निष्कारणं समी॥ अधिकोऽधि
 वो वलो व्याघ्रादिः पुन दुर्बलं हरिणादिकं न ववाधे धाधान कृतवान्॥१८॥
 संचारेति॥ पत्नवस्य रागो वर्णः पत्नवरागः॥ रागो नुर को मासूर्य के
 शादो लोहितादिष्विति शास्त्रतविश्वप्रकाशो स इव ता मा पत्नवराग्नो मा
 पतंगस्य सूर्यस्य प्रभाकांतिः पारसलमेशालो पतंगः पक्षि सूर्यस्योऽति
 तिशास्त्रतः मुनेर्धनुश्च दिग्गं तरालिदिशामव प्रकाशान्ति॥ अंतरमवकाश
 बधिपरिधानं तर्हि मेदतादर्थ्य इह मरः॥ संचारेण पूतानि शुद्धानि ह
 तादिनां ते साये काले नित्यायाम् स समयाय चेनु पक्षे आललाय स्थानाय

इति

४
संटी०२

लगं तु प्रचक्रमे ॥ १५ ॥ तामिति ॥ मध्यमलोके पालो मूपालः देवतापितृति
कीनाक्रियाः यागाश्च दानानि एवार्थः ॥ प्रयोजने यस्य स्तोत्रे नुमन्वकुम्भ
नुपदं ययोऽन्वमन्वकुम्भनुगे नुपदं त्वीवमप्येयमित्यमरः ॥ सतां मतेन
सद्भिः संमन्यमानेन ॥ मतेन बुद्धिः सादिना वर्तमानोक्तः ॥ तस्य च वर्तमा
न इति षष्ठेति नरा इति उपपन्ना यत्ता साधे नुश्च सतां मतेन विधिना शाने
नोपपन्ना यत्ता साक्षात्प्रससाश्च द्वाप्राप्तिस्तु बुद्धिदिव्यवभो ॥ १६ ॥ सा
इति ॥ सराजो पल्लवो लोम्यः प्रत्यजलः शपथ उतीर्ण नि निर्गतानि वर
हाणां सुकराणां युष्यानि कुत्सानि येषु तानि बर्हिषेषां सेतीति बर्हिषा
मयुरा मयुरो बर्हिषा बर्हिषमरः ॥ फलो बर्हिषा मित्रप्रसयः ॥ आवा संव
ष्टा एते उन्मृष्टा बर्हिषा येषु तानि शमायमानानि वराहवर्हिषादिष्वामलि
माशाश्च मिम्वंति ॥ लोहितादि उज्जयः क्यविति क्यप्रसयः वा क्यप इत्यात्मनेप
देशान्च ॥ शादा शिष्याणि पदुदेशेषु संतीति शाकुलाः शव्यः शमादेशाः शाश्च
लाशामैहरित इत्यमरः ॥ शादः कर्दमशाययारिति विश्वः नरः शादात् कुलजि
ति अचप्रसयः ॥ मगौरध्यायिता ॥ अदिष्टिता शाकुला येषु तानि वनानि पश्यन्

४

४

॥ १७ ॥

आपीनेति ॥ १८ ॥ स कृत्वा सतागौः ॥ १८ ॥ स कृत्वा सतागौः ॥ १८ ॥ स कृत्वा सतागौः ॥ १८ ॥
उभोयथाक्रमेणापीनमूधः ॥ १९ ॥ उभोयथाक्रमेणापीनमूधः ॥ १९ ॥ उभोयथाक्रमेणापीनमूधः ॥ १९ ॥
दहनप्रयत्नात्प्रयासतव पुष्यगुत्वादाधे क्वाच्य अचिताभ्यांगताभ्यांगमना
भ्यांतपोवदावृतेः पंचानंतपोवनावृतपथं ॥ २० ॥ अकृष्णः यथामानस इति अ प्र
त्ययः समासेतः अलं चक्रतुभूषितवतौ ॥ २० ॥ वाशिष्ठेति ॥ वाशिष्ठेनोरनुया
यिन ॥ मनुचवनातादावर्तमानं प्रत्यागतं तं दित्वा पंचानिता सुदक्षिणानिलशा
पंचदापक्षरं यत्किं यरपाः ॥ २१ ॥ अविमेषासतीत्यर्थः ॥ लोचनभ्यां नेत्राभ्यां क
रणभ्यां उयोयिताभ्यामिव उपवासो भोजन निवृत्तिः तद्वदप्यामिव ॥ वसते कर्त्त
रि ॥ कः यथोपपद्योयितोति तद्वत्तया जलमधिकं पिपासति तद्वदतिस्त्रया अ
धिकं व्यसोकपदित्यर्थः ॥ २२ ॥ पुरस्सकृतेति ॥ वर्तनिमार्गे पार्थिवरापार्थिव्या ई
रोन ॥ तस्मै इत्यणप्रत्ययः ॥ पुरस्कृता अग्रतः ॥ कृतार्मस्य पत्नी धर्मपत्नी धर्मी

५
र० टी० २

स्य पत्नीत्यर्थः ॥ अथ धासादिवत्तादर्थे वृष्टी समासः ॥ पार्थिवस्य धर्मः ॥ मह्या प्रा
तुद्ध तास्यामि कृतासाधेन स्तदं तरे तपो दंपत्योर्मध्ये दिनसपथो दिनरात्र्यो
र्मध्यगतासध्ये विरराजा ॥ २ ॥ प्रदाक्षिणी कृत्येति ॥ अक्षतानां पात्रेण सह वर्तत इ
ति साक्षतपात्रो हस्तो यस्याः ॥ सा सुदाक्षिणाय यास्विनी प्रशस्तक्षीरेतां धेनुं प्रद
क्षिणी कृत्य प्रशम्य च स्याः धेनुः विशालं शृंगं तदं शृंगमध्यस्थं सिद्धं कार्यं सि
द्धेः द्वारमिव प्रवेष्टो नर्मागमिव आर्ज्यं अर्चयामासां ॥ अर्चयते भौवादि कोत्सीत्यरी
वत्सोत्सुकेति ॥ साधेन उर्वसोत्सुकापि वत्सेऽत्कंठितापि स्तिमिता निश्चला सती स
पर्जा पूजाप्रत्यगृहीत इति हेतोस्तौ दंपती नन्दतुः ॥ पूजास्वीकारस्याऽऽनन्दहेतु
त्वमाह भक्त्याति ॥ पूज्यश्च नुरगो भक्तिस्तयोपनेष्युक्तेषु विषये तद्विधानां तस्या
धेनोर्विधेव विधाप्रकारो येषां तेषां महतामित्यर्थः ॥ प्रसादस्य चिह्नानि क्षिणानि

च

पञ्चास्वीकरणादीनी पुरुषत्वानि पुरोगता निप्रत्यासं नानि फलानि पेषांता निहि
अवितं वित फलसंकेतं गृह्णानादानंदोपुज्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ गुरोरिति ॥ भुजोर्द्विज
निष्ठुर्द्वितीयः ॥ सदा रस्यदोरै संधत्वा सह वर्तमानस्य गुरोरुभयोरपीत्यर्थः ॥ पादौ नि
पीड्य अभिवद्यं प्रोच्यं संध्यात्रयां विहितं विधिं अनुष्ठानं च समाप्य दोहावसाते निव
स्म ॥ आसीना दोन्धी एव दोह रशीलां मेव तु न्नीति तन्प्रत्ययः ॥ पुनर्भजे सेवितवान्
दोन्धी प्रीति निरूप पदप्रयोगात् कामधुलं गन्धते ॥ २३ ॥ तामिति ॥ गोमरसकः स
गृहिणा सहायः पत्नी द्वितीयः सन्नुभाव पीत्यर्थः ॥ अंतिके संमीपे न्यस्तावतयः
प्रदीप्य स्मास्तां तथोक्तां पूर्वोक्तां निषस्मधेनं अन्वास्य अनुरूपं विषयकमेव
सुप्तं अनु अनंतरं संविषेश सुखापप्राप्तः ॥ सुप्ता स्थिता म नूद तिष्ठतु तिष्ठितवान् ॥
अत्रोत्तराधेनये नुराज व्यापारयोः पौर्वी पर्यमुच्यते क्रमेश्वरेन तु धेनु व्यापार

६
२०टी०२

रामेवेत्ययौ नमस्तुभ्यम् ॥ कर्म प्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ २४ ॥ इत्यमिति ॥ इत्यमनुप्रनूपकारेण प्रार्थ
संज्ञनाय महिष्या समं अनि विक्त पत्न्या सह कृताभि वैका महिषी इत्यमरः ॥ व्रतं धारय मरुतीया
द्वन्द्वनीया कीर्तिर्यस्य सः तस्य दीनानामुद्धरणं दैन्यविमोचनं तस्मिन्नुचितस्य परिचितस्य तस्य न
पस्य न योऽष्टा आकृतयो येषां तानि त्रिगुणानि त्रिरावर्तानि सप्तदिनानि एकविंशतिदिनानि व्यतीथुः
॥ २५ ॥ अन्येद्युरिति ॥ अन्येद्युरस्मिन्दिने द्वाविंशतिदिने ॥ सद्यपस्त्यरासीत्यादिनानि पातनद्वययुग्म
अष्टौ त्रयस्य सर्वे नृतीत्यादौ पूर्वा नरापरात् ॥ तथा धारा न्यतरं तरात्पूर्वेद्युः इत्यमरः ॥ मनुहो
मधेनु आत्मानुरस्य पृथगप्य जावमभिप्रायं दृढमकित्वं ॥ भोवोभिप्राय आशय इति यादवः ॥ जि
ज्ञासमाना ज्ञातुमिच्छन्ती ॥ ज्ञातुं स्य दृष्टां सग्न इत्यात्मनेपदे शान्दचप्रत्ययः ॥ प्रयतत्यस्मिन्नि
तिप्रायातः ॥ पतनतदप्रदेशः गगं प्रयातस्तस्यां ते समी निरुक्तानि जातानि ॥ राव्याणि वा सतरा
ति यस्मिन् ततश्च वा सतराधा स इत्यमरः ॥ गौरी गुरोर्वावती तुर्हि मवतो गुरुं गृहमा विवेश ॥ २६ ॥
सति ॥ साधेन हि सैः धातुकै व्याघ्रादिभिः मनसा पिदुः प्रधर्षा दुर्धर्षेति हेतोरप्रिशोभाया प्रहिते क्षणे

६

नम दृष्टि नानपेण अलक्षितमच्युतनमामि मुखेनोत्पतनंयस्यसः सिंहसो धेनुं प्रसह्य
हमात्प्रसह्य हगार्थकमित्यमरः॥ चकर्वकिचाकिसेसलिके॥ ३७॥ तदीयमिति गृहानि
वद्धेन प्रतिशब्देन प्रतिध्वनिनाहीर्षितस्या इदं तदीयं आकं दितं आर्तधोक्कं आर्तध्यापने
धुलाधोर्हितकारिणे नपस्यनगेद्राक्ता दृष्टिंस्त्रीधुप्रग्रहे शुकिरराप्रग्रहो राम्मित्यमरः॥
आरोयेव गृहीत्वेव निवृत्तयामास॥ ३८॥ स इति॥ धनुर्दूरः स नपः पाटलाया रक्तवर्णायां ग
वितस्थिवां संस्थितं॥ कसुश्रेतिकसुप्रत्ययः॥ केसरिरां सिंहं सानुम तोर्द्धीतो गोरिक
स्यविकारो धातुमपी तस्यामधित्य कायां ऊर्ध्वं नमो॥ उषत्यकाद्रे रास न्नाम मिरु
र्ध्वमधित्यकेत्यमरः॥ उपापाधि न्यात्य कन्नास न्नारुठ योरित्य कन्प्रत्ययः॥ ते ल्पि वां
संप्रफुल्लतीति प्रफुल्लो विकसितस्तं पुल्लविकसन इति धातोः पचा ब्रच॥ लोध्रां वां
दुममीव ददर्श॥ प्रफुल्लमिति तकार पाठे॥ त्रिफला विषारण इति धातोः कत्तित्तः
उत्तरस्यति इति वेद॥ उकारादेशः ३८॥ तत इति॥ ततः सिंह दर्शना नंतरं मगेंद्रं श्री सिं

हवतगामी॥ शरणी रक्षणे शरणी गृह राक्षीत्रोतिविश्वः॥ शरणी रक्षणे शरणी त्रुडितियादवः॥
 शरणी साधुः शरणीः॥ तत्र साधुरि तियत्प्रत्ययः॥ प्रसभे न॥ वाक्कारेण उद्धृताः॥ अ
 यः शत्रुवाये न सः नृपतिः राजा तानि वंगो जातपराभवः सन्॥ अभिवंगः पराभ इत्यमरः
 वध्यवधार्यस्य॥ दंष्ट्रादिभ्यो यदि तियत्प्रत्ययः॥ न गेंद्रस्य वधाया निवंगो ततूरीरुत॥
 ततोपासंगत्तूरी रनिवंगो इषधि ईयोरित्यमरः॥ शरमुद्धर्तु मे छत॥ ३॥ वामेति॥
 प्रहर्तुतस्य वामे तरो दाक्षिणाः॥ करः नखप्रभया भूषिता निविद्धरितानि कंकस्य पाक्षी
 विशेषस्य पात्राणि यस्मिंस्तस्मिन्॥ कंकः पाक्षी विशेषे स्याद्गुप्ताकारे यधि र इति विश्वः
 कंकलुकर्कटस्क्रंधः ककटः कमलच्छद इति यादवः॥ सापकस्य पुंस्त्व एव कर्क
 र्व्ये मूलप्रदेशे॥ कर्तरी पुंस्त्व इति यादवः॥ सलागुलिः सनाम्नी चार्पितारभः चित्रालि
 र्वित् शरोद्धरणोपाग इवावतस्थो स्थितः॥ ३१॥ वाहिति॥ वाहो प्रतिबुं नै न प्रतिबंधे न
 विरुद्धनन्यः प्रवृत्तौ पां राजामे जोषधिभ्यां रुद्रवीर्य॥ प्रतिवद्धशक्तिः भोगी सपर्व इव

मोगी राजमुद्रांशो रतिशब्दः॥

अभ्यर्णमासन्नं आगस्त्यतमपराधकारिणं अस्य सादिः स्वस्य तेजो मि रं तर द द्यात ॥ अधिसेवा
घसहनं तेजः शराण्यये ध्वपीतियादवः ॥ ३२ ॥ तमिति ॥ निगृहितायिद्विताधनुर्यनसः सिंहः
आर्याणां सतां गृह्यपक्षं ॥ यदास्वेरिरिव ह्यापक्षेयुचेति क्व प्रत्ययः ॥ मनुवंशस्य केतुं चिन्हं
केतुवद्धावर्तकं सिंह इव किं रु सस्वो महावत्सलं आत्मनो रतौ वा दस्तं रूपे व्यापारे अभूत पूर्व
त्वादि प्रमेतं कर्तृरित् ॥ तं दि लीपं मनुष्यवाचा करणेन विस्मापय न विस्मापय माश्रयं प्रापय न ॥
निजगाद किंचेस्मि उः इव द्रु सन इति धातो र्णिचरद्धो आयादेशात् प्रत्यये च सति विस्मापयान्ति
तिपाठे युगमार्थः मातृवत्तु ये तच्छ्रुत्यं तच्च नित्यं स्मयते रिति हेतुस्मय विवक्षा यामाह सति भवति
भीस्योर्हेतुभये इत्यात्मनेपदे विस्मापयमान इति स्यात् ॥ तस्मान्मनुष्यवाचा विस्मापयान्ति
सिद्धं यदा मनुष्यक प्रयोज्य कत्री विस्मापयते तया सिंहो विस्मापयान्ति रस्यंत नो शनै रतिव्या
पेयं करण विवक्षायो न काप्सीद्वावः ॥ ३३ ॥ अलमिति ॥ हे महीपासत वश्र मेणा वंसा ध्या भू
वात प्रतो न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ अत्र गम्यमान साधन क्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वात् ॥

लिं ३

रं टी ५५

उक्तं च न्यासोद्यते ॥ न केवलं श्रुयमाणो वक्रिया निमित्तं करणवरणपितृहिंस्यमानापीति ॥
अहं भूषणपर्वीति शक्तिवारणवाचकमित्यमरः ॥ इतोऽस्मिन्नमपि सार्वविभक्तिकस्य ॥
प्रथममप्यलंघ्यास्या इति ॥ तथा हि ॥ पादयोऽन्तर्गतनेशक्तिर्यतस्तर्थात्तं मारुतस्य होवेगः ॥
प्रीतोद्ययपर्वतेन मूर्च्छति न प्रसरति ॥ ३४ ॥ कैलाशेति ॥ कैलाश इव गोरं शुभ्रं गोरमाहुः ॥
मनीषिण इति प्राश्नतः ॥ स्वस्योपरिपदं निक्षिप्य वृषमाणो हतीत्यर्थः ॥ अष्टौ मूर्तयौ यस्य त
स्याष्टमूर्तेः प्रीवस्य पादार्पणं ॥ पादक्षिप्य न्यासस्त देवानुग्रहः ॥ प्रसादस्तेन सतं एष्टयस्य
सतं तथोक्तं निकुंभमिचं कुंभोदरे नाम किङ्किरं मामभूतिविद्धि ॥ एषिर्वीर्यलिलं तेजो वायुरा
कशमेव च ॥ सूर्यचंद्रमसौ सोमपाजौ चेष्टमूर्तय इति यादवः ॥ ३५ ॥ अमुमिति ॥ पुरोऽय
तोऽमुमेव दारुण्यस्य सीतिका कुः ॥ असौ देवदारुः वृषभः ॥ ध्वजे यस्य सः तेनारीवेन पुत्री क
तः पुत्रत्वेन स्वीकृतः ॥ अहं ततद्भावेष्टिः ॥ यो देवदारुः स्कंधस्य मातुः गौर्याः हे ममः ॥
कुंभ एव स्तनस्तस्मान्निः ॥ सतानां पयसां अंशं नारसज्ञ आस्यादज्ञः स्कंभं कुंभ इव स्तन
इति विग्रहः ॥ पयसां क्षीराणां पयः क्षीरं पयो बुचेत्यमरः ॥ स्कंदसमानप्रेमास्यदनिमिभावः ॥ ३६ ॥

स्यतत अशक्य रक्षं रक्षितुमशक्यमित्यर्थः । तद्रूपं नष्टमपिशस्ते भूतं यको नाक्षीरोति न हि वासि
 अशक्यार्थे अप्रतिविधानेन दोषायतेति भावः ॥ इति ॥ पुरुषाणामधिराजो नृप इति प्रगल्भं
 मृगाधिराजस्य सिंहस्य वचो निशम्य श्रुत्वा गिरिस्थ ईश्वरस्य प्रभावात् प्रसाहतस्तः ॥ कुर्वितस्तः
 स न आत्मानि विषये ज्ञावज्ञा मवमानं शीथि चकार तत्प्राजेत्यर्थः अवज्ञानेन मिति निर्वेदनं प्रायेत्य
 र्थः ॥ समनेषु रुत्रियाणामभिमानेन सर्वेष्वनं प्रति भावः ॥ मत्प्रवीदिति ॥ पुरुषाणामधिरा
 जो नृपतिः स एव सर्वः प्रथमः संगः प्रतिवधीयस्य तस्मिन् तत्पूर्वसंगे इत्युपयोगे वित्तप्रपन्नः विफ
 लप्रयासः अत एव व्रजं कुर्वित्वा मृगकुम्भोक्तुमिष्टं न शक्यं वक्तुं चोचनं ॥ दृक् दृष्टिने चोचनं च दृ
 ष्टं नोचनं चोचनं ॥ दृष्टिने चोचनं च दृष्टं नोचनं चोचनं ॥ दृष्टिने चोचनं च दृष्टं नोचनं चोचनं ॥
 नृजहीकृतः । निष्यहीकृतः वज्रपाणो यस्य सः वज्रपाणिर्दिदः ॥ प्रहरणोभ्यः परे निष्ठासप्त
 म्यो भवत इति कथमिति पारिषादोत्तरनिपातः ॥ अत एव ज्ञापकादधिकरणपदो बहु
 व्रीहिः ॥ इवास्थितः स नृपः एनं सिंहं प्रत्यब्रवीत् ॥ वाहुं स व्रजं शक्रस्य कुक्ष्यास्ता

तिमहामारते ॥ ५२ ॥
 इत्युक्तं

कह्यमानेनेति॥ कदाचित्कं कं पीलं कह्यमानेन कवता॥ कंहुं संरुद्धेति॥ हेमनेद्रसंरु
द्धचेष्टस्य प्रतिबद्धव्यापारस्य ममवचः॥ वाक्यं कामं हास्यं पारिरसनीयं यद्वधः सत्वेन दीये
नेसादिकमहं विवक्षुः वक्तुमिच्छुरस्मितर्हि तूस्मीरणीयतामित्यादि वाक्यमिच्छर किं
करत्वात् सर्वज्ञत्वात् प्रनहस्यामित्याह॥ अतस्मिन्निहितस्याकाररणाद्गुणान्प्राप्तता
मंतर्गतं हतं वाग्वत्यावहिरप्रकाशितमेव सर्वभावं वेदवेति॥ विदो लटो वेति रातादेशः॥
अतो हेमजनिधास्ये वक्ष्यामि॥ वच इति प्रकृतं कर्म संबध्यो॥ अन्ये त्वीदां विधां वाच्यमा
कर्ष्या संभावितार्थं मेतदित्युपहसंति अतस्सुप्तौ न मे वभूवरांस्त्वं तु अवा अन्नसयो
एकविधस्वार्थ इति जानासि अतो निधास्ये यद्वन्वहं विष्टुरित्यर्थः॥ ५३॥ मात्य इति॥
प्रत्यवहारः प्रत्ययः॥ स्यावराणां तरुणीलादीनां जमानां म नव्यादीनां च सर्गास्थिति
प्रत्यवहारेषु हेतुः स ईश्वरो मे मान्यः पूज्यः अंतर्ध्यासासन इत्यर्थः॥ सासानं च सि

हत्वमंकागतसत्त्वतीत्यल्लरूपंतर्हि विसृज्यगम्यतां नेन्येयाहं गुरो रिति पुरस्तात्ने
 नश्यदिदमाहिताग्नेर्गुरोर्धनमपि गोरूपं अनुपेक्षणीयं आहिताग्नेरिति विशेषः
 षण्मात्रपेक्षाकरं गुरुविः साधनत्वं च सूचितां ॥ ५५ ॥ सहति ॥ सकागतसत्त्ववर्तित्वं
 मदीयेन देहेन कारीत्यवर्तिजीव ॥ न निर्वर्तयितुं प्रसीदति नावसानेऽस्तुकः मातामा
 मागमिष्यति इत्युक्तं ततो वा तवत्सायस्याः सामहर्विरियं च नुर्विमुच्यतां विसृज्यतां
 ॥ ५५ ॥ अथेति ॥ अथ भूतेष्वरस्य पाश्चर्वती अनुचरः ॥ सलिलो गीरे गह्वराणां गुहानी
 दवखातविते गृहा गह्वरमित्यमरः ॥ अंधकारं ध्वातं देष्टुं योऽपरे वेः शक्यो न्नीत्यादि
 वक्ष्यमाणान् द्रष्टव्यम् ॥ ५६ ॥ एकातपत्रमिति ॥ एकातपत्रमेकच्छत्रं जगतः प्रभुत्वं स्यामीति
 नवं वयो यौवनं इदं कांतं रम्यं वपुश्चेत्येव बहु अत्यहेतोरत्येन फलेन कारणेन अत्यफ
 लायेत्यर्थः ॥ षष्ठी हेतुप्रयेग इति षोढा तुल्यं मिष्टं नत्वे विचारे कार्ये कार्यपरा मर्श
 मूढो मंदः प्रतिभासि ॥ ५६ ॥ भूतेति ॥ तव भूतेष्वनुक्तं पाकपाचेत् ॥ रुपादयानुक्तं पास्यादित्यनरः

म

कपेवप्रवर्ततेचेदित्यर्थः॥ तर्हि त्वदंतेतवनाशेतिश्यमेकागौः॥ त्वस्तिसेममस्याअस्तीतिस्व
स्तिमतीनवेजीवेदित्यर्थः॥ स्वस्माणीः क्षेमपुरापादावित्यमरः॥ हिप्रजानाथजीवनःपितेव न्यु २
प्राजाःउपप्लवेभ्योविपद्भ्यःशस्वत्सदापुनःसदार्थयोःसम्प्रदित्यमरःपासिरक्षसिस्वप्राणाव्यये
नएकधेनुरक्षणादांजीवितमेवशाश्वत्सिजगज्जाणामित्यर्थः॥ ५६॥ नधर्मलोपादिपप्रव
तिःकिंतुगुरुभयादित्युक्ताह॥ अथेतिअथेतिपक्षांतरेअथवाएकैवधेनुर्यस्यतस्मादयकोप
कराणोपन्याससइतिविज्ञेयअतएवपरधिगकोक्षेपात्सरोसतिचेष्टादिति कोपानात्॥ चंष्टा
स्वयंतइत्यमरः॥ अतकृणानुप्रतिमाठिपमायस्यतस्मादग्निनुस्यादुरोविभेषीइतिकाकुः॥
भीजार्थानांभयहेतुरित्ययादानत्वात्संचमीअत्यवित्तस्यधनहानिरितिदुसहेतिभावः॥ अस्य
उरोमसुःक्रोधःमसुर्देव्येकवोक्रुधीत्यमरः॥ धदाइवउद्ध्वंसिपासांताःबदोद्धीः॥ ऊ
धत्सोनऊइत्यनऊदेशःबहुब्रह्मरुधत्सोऽजीसाकोहिपाःगाःस्पर्शयताप्रतिपादयतापिश्री
रानेवितररांस्पर्शनंप्रतिपादनमित्यमरः॥ भवतापिभेतमपनेतुंशक्यः॥ ५७॥ तदिति॥ तत्तस्मात्कारणा

११
२६०२

तक व्यासाय संपन्नं भोजनं ॥ कर्षणी वासु ॥ जीवन्मनस्य स्तीति राणा जीवन्मनस्य आत्म
देहे रक्षानतु गामुपेक्षितः ॥ ऊर्जतः स्याद् ऊर्जस्वीय ऊर्जाति ॥ स्थात्मदेह रक्षणे स्वर्गकानिः
स्थाने स्यात् ॥ महीति ॥ अं ऊर्जस्वीय ऊर्जाति ॥ महीततत्परी नमात्रेण ॥ महीततत्परी नमात्रेण
मिन्नं ऐं मं हं द्रुसं वंधिपद स्थानमहुः ॥ स्वर्गमिद्यत इत्यर्थः ॥ ५० ॥ एतावदिति ॥ मृगेन्द्रे
एतावदुक्ता विरते सति गृहागतेन सति ॥ स्वर्गमिद्यत इत्यर्थः ॥ ५० ॥ एतावदिति ॥ मृगेन्द्रे
ति पतंतमिवायं मयै रभाषते इत्युपेक्षा ॥ भाविरयं विमना नार्थात्वा द्विकर्मकः ॥ उ
विश्रुदिकर्मकेषु पठितः दुक्तुद्विधा चित्तधिप्रसिद्धिभिः सिद्धिगमुपयोगनिमित्तमकर्म
विधौ कुविशसिगुणेन च पत्सज्जेत तदकीर्तितसां चरितं कविनेत्यत्र ॥ विशयेति ॥
देवानुचरस्ये अरक्षिकरस्य सिंहस्य वाचं भवं निशम्य मनुष्यदेवराजा पुरयु
वाचं किं तः स न ते वसिंहे न यदध्यासित आक्रमणं न पुंसवभावेतः ॥ तनकातेर अ
शिणीय स्यास्तया बहु व्रीहौ सकथ्य ह्येण स्वांगस्य च ॥ पित्रोरादिभ्यः ङीष् ॥ किं वा श्रेति

वक्ष्यतीतिभिद्येवस्थियेस्यर्थः॥धेन्यानिरीक्ष्यमाणं अतएवसुतरादयानुसन्सु
तरामियत्रद्विवचनविभज्यापपेदेतरवियसुनेइहादीनसुशङ्कातरप॥किमेत
उच्येसोदिनाग्रामप्रसयःतद्धितश्चासर्वविभक्तिरिसव्ययसंज्ञा॥परपुकिमु
षायेत्यत्रोहसुत्रादिति॥ह्येहसंज्ञासामितिधातोःसंपदादित्वात्किप॥गमिदिनामि
तिवक्तव्यादेनूनासिकलोपगागमेवक्षदितिकूपंसिद्धं ह्यं तोस्त्वेनशात्रायत
इतिह्यं॥सुपीतियोगविभागात्कपस्ययः॥तामेतं व्युत्पत्तिकविरच्यतेनुक्रम
तिह्यतादिसादिना एतेनैकातपत्रमिसोदीनि सोपेह्यतान्नाशात्रायतइत्युप
भुवनैषुठःकिलप्रसिद्धःस्वतु॥नाश्चकारणदिवत्केवलंरूठकिंतुपेकजादि
स्वयोगरूठइत्यर्थःअतःकिमयतश्चाह॥तस्यक्षत्रशब्दस्यविपरीतवत्तेवि
धव्यापरस्यक्षत्रेवाणमवतः॥

१२

रुटी ०२

रघुवंश महाकाव्य में ६५

रघुवंश महा काव्य
टीका सर्ग २)

१२